

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Љубомир ПОПОВИЋ

(Београд)

О НЕКИМ ТИПОВИМА АДНОМИНАЛНИХ РЕЧЕНИЦА СА ВЕЗНИКОМ КАД

Адноминалне реченице са везником *кад* најчешће представљају један варијетет релативних реченица, и у тој функцији су више пута описиване у нашој лингвистичкој литератури¹. Међутим, иако знатно ређе, нису мање занимљиве ни адноминалне реченице са *кад* које чувају своје право временско значење, тј. у којима се *кад* не може заменити односном заменицом *који*, употребљеном у функцији временске одредбе. Стога ћемо у овом раду покушати да укажемо на поједине типове таквих реченица, обраћајући посебну пажњу на семантичку везу именице и временске реченице. Уз то, задржаћемо се и на неким функцијама временских реченица са *кад* које су блиске, или бар сличне, адноминалним.

1.

Главна функција адноминалних временских реченица са везником *кад* састоји се у томе да се покаже у које време, односно којом приликом долази до реализације појма означеног управном именицом. При том се ова функција на семантичком плану остварује на више начина, што зависи нарочито од следећих момената: (1) од конкретних временских односа и од улоге процеса означеног временском реченицом у реализацији управног појма; (2) од начина на који на дубљем синтаксичко-семантичком плану долази до споја временске реченице, тј. елемента

¹ В. нарочито: Zlata Derossi, *Odnos između atributivnih rečenica i imenice u glavnoj rečenici*, Jezik, god. XIV, 1 (1966), стр. 14—15 и Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, II, Београд, 1969, стр. 832—833; в. такође: Радоје Симић, *Један интересантан тип дейерминације*, Зборник за језик и књижевност, књ. I (Титоград, 1972), стр. 79—81.

са прилошким значењем, и управне именице. Без претензија да исцрпемо све могуће случајеве, ми ћемо покушати да илуструјемо ове моменте анализом извесног броја примера на које смо наишли нарочито у језику Н. Симића и М. Крлеже².

1. И тако то траје, он жуди, узнемирен је, рашчлањује онај сусрет под кестеновима *кад је шао њо диџлому* (. . .) до најситније ситнице (Симић—ДО, 101).

(1) Временском реченицом (глагол је у несвршеном виду) означава се — слично као и реченицама са *док* — да је до извршења управног појма дошло у неком тренутку вршења радње зависне реченице; ради се, дакле, о симултаности, али не и паралелном трајању. А у значењу временске реченице присутна је и нијанса околности; стога је она еквивалентна са неком предлошко-падежном везом таквог значења, нпр. *џри* + локатив, *џрилицом* + генитив (уп.: *сусрети џрилицом одласка њо диџлому* и сл.).

(2) Између управног појма и зависне реченице може се додати релативна реченица којом се указује на реализацију догађаја изреченог управним појмом: сусрет [који се догодио, збио] *кад је шао њо диџлому*, сусрет [до кога је дошло] *кад . . .*, и сл. (Ово не значи да је таква релативна реченица заиста постојала у говорничковој свести, бар не у дискурзивном облику, него само представља начин да се лингвистички протумачи имплицитна семантичка веза, и тиме укаже на њен карактер, макар она стварно била и језички неуобличена).

2. И грања ћоле и скривача, *кад се сврши задаћа и доведе крава с џаше* (. . .) (Симић—ББ, 102). — 3. Узалуд су све батине старог Бркана, *шамари мајчини кад дође сусјед џа се џоџуџи, како су му дјеца обрала зерделџа* (. . .), а међу њима била је и Зорица (Симић—ББ, 103). — 4. Сјетио се оног разговора између оца и мајке *кад је дошао брзојав о смрти џеџка Ивке* (Симић—ДО, 50).

² Објашњења скраћеница употребљених при навођењу примера:

Јевтић: В. Јевтић, *Dani na Miljacki*, Сарајево, 1968. Ковачић: А. Ковачић, *Djela*, II, *U registraturi*, Загреб, 1950. Крлежа: М. Крлежа, *Povratak Filipa Latinovića*, Београд, 1964. Поповић: Б. Поповић, *Чланци и џредавања*, Београд, 1932. Самоковлија: И. Самоковлија, *Приповијетке*, Београд, 1936. Симић—ББ: Н. Симић, *Бркићи из Бара*, Београд, 1956. Симић—ДО: Н. Симић, *Друга обала*, Загреб, 1963. Симић—ЗО: Н. Симић, *Закони и огњијеви*, Загреб, 1947. Ћоровић: С. Ћоровић, *Дјела*, II, (*Барон из Дангубице*), Сарајево, 1953. Шеноа: А. Шеноа, *Селачка буна*, Београд, 1966.

(1) Временски однос је овде друкчији: процес означен управном именицом реализује се тек после извршења радње зависне реченице (глагол је у свршеном виду). У примеру бр. 3 и 4 у садржају зависне реченице може се видети и догађај који је довео до вршења управне радње, но значење реченице остаје временско. Ове реченице су, дакле, синонимне са онима са везником *йошиџо* и са предлошко-падежном везом *йосле* + гентив или *йо* + локатив (уп.: *играње йосле свршейка задаће; разговор йо доласку брзојава*).

(2) Уколико се ради о девербативним именицама, тј. именицама које имају процесуалну компоненту у свом значењу, овде се може претпоставити директна веза прилошке реченице и именице, тј. веза аналогна оној са основним глаголом (уп.: *играјџи се кад се сврши задаћа*). Међутим, у трећем и четвртом примеру не ради се о правим процесуалним именицама, него се тим именицама више износи појава која настаје вршењем процеса. Зато се ту поред директне може претпоставити и имплицитна посредна веза; нпр. шамари [које је добијала Зорница] *кад дође сусјед ња се йојужу* . . . , и сл., разговор [који се повео] *кад је дошао брзојав*³. При томе се датом релативном реченицом указује на извршење радње оног глагола који са управном именицом може да образује одговарајући фразеолошки обрт: *добијајџи шамаре: бијџи шамаран, йовестијџи (водијџи) разговор: разговарајџи*.

5. Ту су играња с дјечацима при повратку кући, подапињања ногу, гађања каменчићима и плач, *кад је когод удари* (Симић—ББ, 102). — 6. Копкала по себи, ишепркавала оно, чега није било. Бачка љубав, шетње, б и ј е г, *кад ју је младић йочео љубијџи*, увријеђеност, избегавање (Симић—ББ, 95). — 7. Али напоредо с њима и неке особине које су мање добре: сувише жив темперамент . . . , недовољна влада над осећањима, раздражљивост, напраситост, сувише страсне жеље, сувише јака срцба *кад се ње жеље не исјуне*, понекад опасна неуздржљивост у речима (Поповић, 247—248). — 8. Ведрина, међутим, о с и м о с ј е ћ а ј а неугодности, *кад је ойазио невјерџу у њеним очима*, није доспио од усхита ни да се застиди (Симић—ДО, 111). — 9. Она композиција о голом женском трбуху (*кад се йровезао йокрај кайџолских фрајлинских йрозора*) била му је од повратка последња сликарска емоција (Крлежа, 75).

³ А на још дубљем семантичком нивоу: *шамари које је добијала од мајке кад... разговор који су йовели оцац и мајка кад . . .*

(1) Временском реченицом (са свршеним видом) показује се да се појава означена управном именицом реализује у тренутку извршења радње временске реченице. Уз то, зависном реченицом се изриче не само време него и околности, и то околности које доводе до онога што значи управна именица.

(2) У петом и шестом примеру, у којима именица означава радњу, веза реченице и именице слична је оној у трећем и четвртном примеру (уп. *бризнути у њлач, дати се у бијег*). А у седмом и осмом примеру, у којима је у питању неко душевно стање, у хипотетичној релативној реченици може се употребити глагол *јавиши се*: срџба [која се јави] *кад се ње жеље не испуне*; осјећај неугодности [који му се јавио] *кад је оџазио невјерицу у њеним очима*; или евентуално неки глагол који конкретније износи ту везу: срџба [која се испољи] *кад . . .*, осјећај [који га је обузео] *кад . . .* Што се тиче деветог примера, њега треба тумачити слично као седми и осми, јер се и ту у ствари мисли на психички процес: [з а м и с а о о] композицији [која му се јавља] *кад . . .*

10. Он је просањао ноћи и ноћи у бунилу, снатрећи о том неповратном наднаравном ужитку *кад му је Каролина била у крилу* (Крлежа, 26). — 11. Спопадала би га на махове танка језа, нешто што је личило на одвратност сличну оној *кад се гледа како неко њовраћа или оџровани каменом содом кад њени* (Симић—ЗО, 136). — Али он воли његову топлу узбудљивост *кад год њријоведа о чудним очима божје Мајке* (Јевтић, 61).

(1) Ове реченице су сличне претходним, јер и овде радња временске реченице проузрокује оно што значи управни појам. Но будући да је глагол у несвршеном виду, овде се ради о реализацији тог појма за време вршења радње зависне реченице. Отуд синонимност са временским реченицама са *док* и са предлошким изразом *за време* + генитив, *њриликом* + генитив, *њри* + локатив и сл.

(2) И овде везни глагол може да буде *јавиши се*, пошто он имплицира и трајање после појаве, а истовремено указује на узрочну везу која постоји између временске реченице и именице. Но, зависно од значења управне именице, могуће је дати и конкретније интерпретације: *ужитак* [који је осјећао] *кад . . .*, одвратност [која се осјећа] *кад . . .*, звук [који се чује] *кад . . .*, узбудљивост [коју је показивао, која га је обузимала и сл.] *кад . . .*

Из свих наведених примера види се да је стварна синтаксичко-семантичка ситуација овде компликованија него што се то на први поглед чини. Ово није ништа необично ако се узме у обзир да временска реченица има прилошко значење, те као таква тешко може да директно одреди именицу, сем у случају кад та именица представља супстантивизацију процеса. А томе треба додати и чињеницу да управне именице означавају различите категорије појмова (процес, догађај, стање и сл.) и да ни временска веза, а ни узрочна, нису свуда идентичне.

Наша анализа наводи на два закључка. Прво, временска реченица стварно одређује именицу, али већином посредно — одређујући имплицирану, тј. дискурзивно неформирану, односну реченицу везану за именицу заменицом *који*. На тај начин, временска реченица чува своје прилошко значење, а и основна функција јој је прилошка јер детерминише временске околности радње имплициране односне реченице; и тек индиректно — преко ове реченице, и временска реченица добија адноминалну функцију. Но будући да се смисао релативне реченице може дедуковати из контекста, она се не експлицира, те тако реченица са *кад* у конкретном саопштењу долази уз именицу. Према томе, било да узимамо у обзир само оно што је стварно реализовано на синтаксичком плану, било да анализирамо и имплицирана значења, наведене и њима сличне реченице треба схватити као одредбе именица, односно као — директно, или чешће индиректно — адноминалне реченице.

Други закључак тиче се имплицираног значења. У зависности од лексичког типа именице и од типа и садржаја временске реченице, у функцији предиката посредничке реченице јављају се различити глаголи: комплементарни фразеолошки глаголи; глаголи *догодићи се* и сл., *јавити се* и сл., затим поједини глаголи специфичнијег значења, итд. А конкретни синтаксичко-семантички склоп хипотетичке односне реченице, укључујући ту не само избор реченичних чланова него и глаголски вид, род и време, зависи још и од постојања других именичких одредби, од садржаја главне реченице и од контекста уопште⁴.

2.

Другачију функцију имају реченице са *кад* у примерима са глаголом *сећати се* као што су:

⁴ Тај контекст може бити и даљи, као у примеру из Крлеже: *Она композиција о голом женском тирбуху . . .*, за чије се потпуно разумевање треба вратити двадесетак страница унатраг.

Сјећаш се хлада драгих шумарака и гајева, несташних чобанских гласова *кад замичу у њланину* (Симић—ЗО, 127). — И не љутите се, али сам чула да Милан (боже мој, сјећам га се *кад му је било њеи година и ја и њокојна мама били код вас*) полази овдје гимназију (Симић—ДО, 49).

Овде постоје два битна момента. С једне стране, сећање на дати појам потиче из једног одређеног тренутка или периода — оног означеног временском реченицом. С друге стране, онај аспект датог појма на који се односи сећање одређен је помоћу реченице са *кад*, истина на различите начине у првом и у другом примеру. У првом примеру тај аспект потиче од радње коју у том тренутку врши појам изречен именицом, тј. реченица показује не само време него и околности; уп.: сјећаш се несташних чобанских гласова [о на к в и х к а к в и с у] *кад замичу у њланину*⁵. А у другом примеру ради се о правој временској реченици, тј. њом се одређује фаза у којој се дати појам налази, а не радња у којој је ангажован; уп.: сјећам се њега [к а к а в је б и о, и з г л е д а о] *кад му је било њеи година*.

Ова истовремена веза и са именицом и са глаголом даје овим временским реченицама, нарочито у другом примеру, не атрибутски, него атрибутско-прилошки карактер, што значи да се не могу сматрати у потпуности адноминалним.

3.

Знатно чешћи од досадашњих су случајеви у којима је временска реченица са *кад* употребљена у оквиру поређења; примери:

а) Очи јој блијескаку као тигру, *кад уграби своју жрџиву* (Ковачић, 243). — И рашири руке према њему, као кум *кад хоће да њрихваџи дијете* (Ђоровић, 56). — Те има створова, који стрепе пред њеним стрјелохитрим замахом крила, као ми пред тигровим гласом *када се јавља из њрашуме* (Крлежа, 101). — И ништа није остало него једна мала истина што још тихо пуцкета на столу, као свијећа *кад догорјева* (Крлежа, 159). — Четрнаест вечери смо се миловали к ђ дјеца *кад се воле* (Самоковлија, 135). — Под танким безом указа јој се месо тијела, румено као јабуке *кад дозоре* (Симић—ЗО, 294).

б) И она велика њежност [. . .] сад куља и избија попут подземних пара *кад наиђу на њродор у њвршини* и оба-вија Ведрину (Симић—ДО, 27).

⁵ О могућности употребе релативне реченице место временске у оваквим и сличним примерима види у следећем одељку.

Насупрот ранијим типовима, у којима је временска реченица поглавито детерминисала именицу, овде се у ствари ради о реченици која има изразито прилошку функцију. Јер, ове реченице се односе на имплицирани предикат који је идентичан са предикатом главне реченице (сем што увек стоји у квалификативном презенту)⁶ и преко њега се везује не за именицу, него за главну реченицу. Ово је нарочито уочљиво у примерима са везником *као*, у којима се поређење лако схвата као скраћена поредбена реченица; нпр.: И рашири руке према њему као [ш т о и х р а ш и р и] кум *кад хоће да њрихваћии дијетте*. Уколико је пак употребљен предлог *иојуи*, он се при овој трансформацији мора претворити у *као шиио*: . . . куља и избија као што куљају и изб и ја ј у подземне паре *кад* . . .

Међутим, код највећег броја ових реченица постоји један моменат који би могао да наведе на помисао да се ипак ради о адноминалним реченицама, а то је могућност да се иста реална ситуација опише и релативном реченицом, нпр.: И рашири руке према њему као (што их рашири) кум *који хоће да њрихваћии дијетте*. Услови који дозвољавају да се изврши ова замена проистичу из партиципске ситуације која овде постоји, тј. из могућности да се дата радња припише вршиоцу као привремена особина. Додајмо да се релативна реченица може да употреби и тамо где дати појам није субјекат временске реченице, него неки други реченични члан, нпр. прави или неправи објекат, као у следећим реченицама:

Пред Бистром ује нам тај млади пишкор у мрежу, па се праћака к ђ в р а г *кад га заиураш у свейу воду* (Шеноа, 80). — И он се губио у јаловом кружењу над сликама као птица грабљивица, *кад јој се сакрио њлијен и несѡао из видокруга* (Крлежа, 45). — Међутим, као и сваки истински ловац *кад му усѡије да се домогне њрижелькиваног* [. . .], и вице-конзул се ускоро смирио (Симић—ДО, 46)⁷.

Дакле, битно је да постоји семантичка веза између датог појма и зависне реченице, тј. да тај појам представља један од њених чланова. Ако тога нема, замена је неизводљива; нпр.:

И може се гледати на ствари једносмјерно, узрочно, у круговима слика које се рађају једна из друге као таласина вода, *када је неѡко бацѡо камен* (Крлежа, 102).

⁶ Ако се поређење односи на придев, овај се мора подразумевати у склопу именског предиката; уп.: . . . место тијела, румено као (*шио су румене*) јабуке кад дозоре.

⁷ Уп.: као враг *кога* . . . , као птица грабљивица *којој* . . . као ловац *коме* . . .

Међутим, иако се могу употребити за описивање исте ситуације, временска и односна реченица нису синонимне, те се оваква реченица са *кад* не може сматрати релативном, за разлику од реченица у којима се *кад* може заменити неком предлошко-падежном везом са заменицом *који* употребљеном у временском значењу. Наиме, релативна реченица овде има рестриктивну функцију у односу на управну именицу, тј. њом се из класе појмова означених том именицом издваја онај појам који врши дату радњу. А временском реченицом, која нема придевски, него прилошки карактер, не детерминише се дати појам, већ она (имплицирана) радња коју он врши, и то тиме што се показује којом се приликом та радња реализује. Временском се реченицом, дакле, не врши рестрикција именичког појма, него радње (нпр. не ради се о било ком блескању тигрових очију, него баш о оном кад уграби жртву). А обе врсте реченица могу се употребити зато што је за поређење довољно конкретизовати ситуацију о којој се ради, било да се то чини конкретизовањем вршиоца било конкретизовањем имплициране радње.

4.

На крају ћемо још споменути случајеве у којима је временска реченица употребљена уз *за* + акузатив, тј. уз предлошко-падежну везу са значењем намене, као у примеру:

То је мајка и њене руке: ове безбројне вазе слатка с ружицом, с ашламама, вишњама, дуњама, ова вина од смреке, од оско-руша, све то што је она дуго спремала за сина *кад дође* (Симић—30, 250).

Реченица са *кад* овде показује време реализације онога што је намењено појму у акузативу, при чему се дубља синтаксичко-семантичка веза може интерпретирати тако да се временска реченица односи у ствари на имплицирану намерну реченицу, којом се конкретизује остварење намене изнете у главној реченици. Истина, садржина ове имплициране реченице не може се сасвим прецизно одредити, али се у сваком случају креће у једном уском опсегу у датој ситуацији семантички сродних могућности; нпр.: . . . све то што је она дуго спремала за сина [да и ма] *кад дође*, или: . . . за сина [да му да] *кад дође*, и сл. Но појам у акузативу и реченица са *кад* стоје и у директној семантичкој вези пошто је дати појам обично укључен у временску реченицу као један од њених чланова, и то најчешће — као и у наведеном примеру — у функцији субјекта.

*
* *
*

Анализирани типови временских реченица са везником *кад* могу се поделити на три групе: адноминалне (директне и индиректне), адноминално-адвербалне и адвербалне. У прву групу спадају оне реченице које стварно детерминишу дату именицу, евентуално непосредно, а чешће преко имплицираног значења које се може интерпретирати релативном реченицом са заменицом *који* (одељак бр. 1). У другу групу треба убројати реченице из другог одељка, које су одредбе именице, и то преко имплицираног значења релативне реченице са *какав*, али које, прецизирајући онај аспект датог појма кога се тиче радња управног глагола, одређују тиме и сам глагол. А само су наизглед адноминалне, а у ствари су адвербалне реченице из трећег и четвртог одељка, чија је употреба везана за одређене конструкције. Ту се ради о реченицама које преко имплицираног значења поредбене или намерне (а не односне) реченице одређују не именицу, него главну реченицу, које, дакле, ни индиректно не зависе синтаксички од дате именице. Оно пак што овим реченицама даје псеудоадноминални карактер јесте чињеница да се у целом синтаксичко-семантичком ланцу који се везује за главну реченицу експлицитно реализују само именица и временска реченица, док остали делови, пошто се разумеју из контекста, остају у сенци, тако да реченица са *кад* стоји непосредно уз именицу. Уз то, појам исказан именицом најчешће се јавља и у склопу временске и имплициране реченице, услед чега међу њима постоји ако не синтаксичка, а оно семантичка и психолошка веза.